

Oponentský posudek

Mgr. Eliška Valová, Demografická revoluce na pomezí Čech a Moravy. Srovnání populačního vývoje v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785-1914. Disertační práce. Ústav historických věd, Filozofická fakulta Univerzity Pardubice 2024, 563 stran.

U historickodemografických výzkumů bývá obvyklé, že se jejich autoři zaměřují na jednu geografickou oblast, které pak zůstávají věrni poměrně dlouhou dobu, zvláště pokud během této doby dají vzniknout několika kvalifikačním pracím. U Elišky Valové tomu však je jinak. Ve své bakalářské práci se zabývala městečkem Bystré u Poličky, v diplomové práci přešla přímo k výzkumu Poličky a v disertační práci svoji pozornost upřela na srovnání dvou lokalit: české Litomyšle a německých Svitav. Samotný výběr dvou lokalit pro disertační práci je třeba vysoce ocenit, neboť díky jednotné metodologii nabízí možnost všestranné komparace, která naše poznání demografického chování obyvatel v minulosti může bezpochyby obohatit. Na tomto místě je však zároveň třeba zdůraznit, že tento přístup zároveň znamená mimořádnou časovou investici, neboť autorka prošla více než 60 matričních knih, z nichž vypsala téměř neuvěřitelných 110 tisíc záznamů.

Vlastním cílem disertační práce Elišky Valové bylo „popsat a vysvětlit vývoj přirozené měny v Litomyšli a ve Svitavách v období demografické revoluce a zjistit, do jaké míry rozdílný charakter obou lokalit ovlivnil vývoj jednotlivých demografických jevů a jakou roli v celé procesu sehrála industrializace“ (s. 5). V tomto kontextu byl výběr obou měst logický a velmi vhodný. Ačkoli obě lokality leží poměrně blízko sebe (s třetím, autorkou již dříve zkoumaným, městem Poličkou tvoří pomyslný trojúhelník), z hlediska kulturního, hospodářského, průmyslového i sociálního vývoje jde s nadsázkou o dva rozdílné světy. To podtrhuje i odlišné národnostní složení obou měst – zatímco Litomyšl obývali až na výjimky výhradně Češi, Svitavy byly naopak téměř čistě německým městem (obcovací řeč se ovšem začala ve sčítáních lidu zjišťovat již v roce 1880, nikoli 1890, jak na s. 48 tvrdí autorka). Hypotéza autorky, že toto odlišné prostředí se bude projevovat i v populačním vývoji obou měst, je bezpochyby odůvodněná. Proto je zcela určitě přínosné, že se E. Valová rozhodla komparovat nejen obě zkoumané lokality, nýbrž že výsledky, k nimž v disertační práci dochází, porovnává i se čtyřmi dalšími lokalitami, z nichž jednu (Poličku) zkoumala sama již dříve a další tři (Frýdek s Místkem, Krnov a Libčany) byly analyzovány jinými autory.

Práce má vhodně zvolenou strukturu. Po úvodu, kde autorka definuje základní cíle práce, následuje rozbor použitých pramenů a základní charakteristika oborového bádání. V další části E. Valová vysvětluje pojem demografická revoluce a přibližuje obě zkoumané lokality. Jádro práce představují kapitoly věnované sňatečnosti, porodnosti, mrtvorozenosti a úmrtnosti. Práci uzavírá závěr se seznamy pramenů, literatury, tabulek a grafů. I díky obsáhlým přílohám čítá práce úctyhodných 563 stran. Přes značný rozsah mi však v úvodní části chybí metodologická kapitola (podkapitola Princip excerptce dat má pouze jednu stranu), v níž by autorka podrobněji a uceleněji představila svůj přístup a například vysvětlila, kdy a proč pracuje s časovými sondami. I když je v práci zmíněno, že byla využita metoda anonymní excerptce, kterou autorka ve vybraných případech doplňovala i částečnou jmennou excerptcí, není úplně jasné, při jakých analýzách byla jaká z obou metod uplatněna. V práci by rovněž mělo být vysvětleno, proč nebyly excerptovány i matriky vedené po roce 1870 u okresních úřadů, které by k zajištění kompletnosti obrazu byly relevantní. E. Valová sice v některých případech svůj postup upřesňuje i v rámci jednotlivých kapitol, toto roztržštění však nepřispívá k vytvoření uceleného obrazu, při němž by byly propojeny podrobně

představené výzkumné otázky a hypotézy založené na rozboru odborné literatury s aplikovanou metodologií.

Do úvodní části je možné zařadit i kapitolu, která se obvykle věnuje charakteristice sledovaných míst. Autorka v ní podává zevrubný nástin populačního, hospodářského i sociálního vývoje Litomyšle a Svitav. Uvádí zde důležitá fakta vztahující se k rozvoji místní infrastruktury, která měla vliv i na kvalitu zdravotní péče, jež následně ovlivňovala zkoumané demografické procesy, jak autorka vhodným způsobem ukazuje v celé své práci. Co však zde postrádám, je nástin správního a územního vývoje obou měst (za zmínku by stálo i to, že Svitavy, na rozdíl od Litomyšle (a Poličky), nebyly po roce 1850 sídlem politického okresu a že příslušely k moravskému okresu Moravská Třebová). Nejde přitom jen o správné zařazení obou lokalit do vyšších správních celků (vhodné by bylo i uvedení historických krajů), mnohem důležitější je přesné vymezení rozsahu obou zkoumaných míst, které však v práci chybí. Vzhledem k tomu, že jde o městské lokality, které měly poměrně dynamický vývoj, do něhož patří i začleňování předměstí, je klíčové vysvětlit, jaká území byla do analýzy zahrnuta. Ideální by bylo zařadit mapku, kde by byly jednotlivé části obou měst zakresleny – nabízelo by se využití indikačních skic stabilního katastru, které autorka sice zařadila do příloh, nicméně použila pouze jejich částečný výřez, s nímž již dál nepracovala. Vymezení územního rozsahu je nesmírně důležité právě s ohledem na analyzovaný populační vývoj. Nejde totiž jen o stanovení správného počtu obyvatel, ale též o to, aby se uváděný počet obyvatel skutečně vztahoval k částem města, pro něž byla provedena pramenná (matriční) excerpce. Pokud dojde v tomto ohledu ke špatnému postupu, promítá se tato chyba následně i do výpočtu některých demografických ukazatelů (například hrubých měř).

Přesný rozsah excerpovaných lokalit by se nabízelo uvést alespoň v té části práce, kde autorka charakterizuje použité prameny. Zde se však pouze dočteme informaci o tom, že v nejstarších matrikách byly evidovány i okolní vsi, případně že došlo k rozdělení matričních knih na oddíly podle lokalit, ale ani zde nejsou analyzované lokality taxativně vymezeny. Jediný způsob, jak se dopátrat, jaký územní rozsah autorka u jednotlivých měst analyzuje, je otevřít si přímo jednotlivé digitalizované matriky a porovnat počty jednotlivých událostí s tabulkami sestavenými autorkou (s. 479 a 483). Z takové komparace následně vyplyne zjištění, že Eliška Valová analyzovala v případě Svitav matriční zápisy pro město a tzv. Předměstí (bez dalšího jmenného označení), zatímco u Litomyšle zahrнула město a lokality Lány, Zahájí a Záhradí, které v té době byly považovány za předměstí. Je tedy zřejmé, že tohoto rozsahu se autorka měla držet i v případě, kdy sestavovala vývoj počtu obyvatel. Bohužel v tomto ohledu se v případě Litomyšle dopustila několika nepřesností.

Zatímco u Svitav byla situace poměrně jednoduchá, neboť v lexikonech, které autorka používala, jsou Svitavy rozděleny na čtyři části, z nichž dvě jsou poměrně jasně pojmenovány jako Město a Předměstí, takže pro určení počtu obyvatel stačí sečíst jejich hodnoty, je u Litomyšle situace složitější. Historický lexikon obcí zde totiž pod názvem Litomyšl uvádí celkem 10 částí, které však byly k dnešnímu městu připojovány v různých dobách. Na rozdíl od Svitav zde nenalezneme souhrnné označení Předměstí, je zde pouze název Litomyšl-Město a poté devět dalších lokalit. Zde se autorka dopustila chyby, neboť do tabulky č. 1 (s. 47) zahrнула nejen části Lány, Zahájí a Záhradí, ale též vesnici Suchá, pro níž byly matriční zápisy vedeny odděleně, takže nebyly autorkou excerpovány. Vzhledem k tomu, že v této lokalitě žilo jen kolem 200 obyvatel, nejde o chybu příliš velkou. Větší pochybení nacházím v téže tabulce u údaje pro rok 1843. Eliška Valová zde uvádí, že v tomto roce žilo v Litomyšli 4606 obyvatel, zatímco v roce 1850 jich zde mělo být již 7438. Je zvláštní, že autorku vůbec nezarazilo, že by se během sedmi let měl počet obyvatel zvýšit o 2832 osob, tedy o více než 60 %. I zde se autorka dopustila chyby při práci se zdrojem – do počtu obyvatel v roce 1843 totiž nezahrнула výše uvedená předměstí, která František Palacký ve svém Popisu uvádí až na konci oddílu věnovanému Litomyšli, tj. na s. 178. Pokud by je začlenila, došla by k počtu

obyvatel 6706, což koresponduje se správným počtem (bez Suché) k roku 1869, kdy dle sčítání lidu v Litomyšli žilo 6789 obyvatel. Bylo by rovněž vhodnější, pokud by autorka v tabulkách věnovaných vývoji počtu obyvatel uvedla oddělené hodnoty pro města a předměstí – takový postup by umožnil přesněji popsat dynamiku populačního vývoje, kdy se rozvíjela především předměstí, a to jak ve Svitavách, tak v Litomyšli.

Výše popsany chybný postup při stanovení počtu obyvatel ovlivnil i výpočet hrubých měř v tabulkách 5, 31 a 63. Zároveň přináší vysvětlení toho, proč se hodnoty vypočítané autorkou pro Litomyšl v roce 1843 tak vymykají vývoji jak ve Svitavách, tak celkově v českých zemích. Při správném výpočtu by byly asi o třetinu nižší a naopak hodnoty hrubých měř pro druhou polovinu 19. století by měly být o něco vyšší. Nicméně je třeba uvést, že výše uvedená chyba se negativně nepodepisuje na celkových výsledcích demografické analýzy, kterou Eliška Valová ve své práci provedla. Hrubé míry jsou totiž ukazatelem, který je velmi citlivý na věkovou strukturu obyvatel ovlivňovanou i migrací, což si uvědomuje i autorka. Těmto tématům se však E. Valová ve své práci neměla prostor věnovat. Uvedení hodnot hrubých měř má tak pouze doplňkovou roli, přičemž těžiště disertační práce spočívá ve vlastní analýze excerpovaných matričních údajů, která je zasazena do širšího kulturněsociálního rámce.

V tomto směru je možné označit disertační práce Elišky Valové za výjimečnou, neboť nebývá zvykem, aby se historickodemografické analýzy v takovém rozsahu věnovaly i okolnostem, které demografické procesy doprovázely. I když disertační práce zachovává obvyklé členění na kapitoly věnované sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti, v jejich rámci jde nad analýzu čistě demografických problémů, když pojímá výše uvedené demografické jevy jako přechodové rituály a zároveň otevírá taková výzkumná témata jako např. ohlášky, vícečetné porody, potrat a infanticidium, porodní báby či sebevraždy, vraždy a nehody. Tyto exkurzy lze označit za vítaná prohloubení demografických analýz přinášející detailnější vzhled do života obyvatel v obou městech. Za nejpropracovanější by se v tomto směru dala označit podkapitola věnovaná porodním bábám. Autorka se v tomto směru mohla opřít o bohatou sekundární literaturu, nicméně se jí podařilo vytvořit skutečně plastický obraz založený na sondě do činnosti porodních bab v Litomyšli v letech 1905-1914. Doložila například i určité strategie v chování porodních bab i rodiček, včetně případu, kdy jedna porodní bába docházela pouze do jediného čísla popisného. Zajímavé je rovněž zpracování tématu věnovanému nepřirozeným úmrtím, kdy se E. Valová snaží rozebírat i konkrétní případy. Pokud by tuto kapitolu chtěla prohloubit, nabízelo by se využití novin, které se o případech tragických úmrtí hojně rozepisovaly. Pak by mohla i lépe klasifikovat typy jednotlivých úmrtí, kdy na základě pouhého matričního zápisu nebylo možné poznat, zda šlo o nešťastnou náhodu či sebevraždu. Dozvěděla by se například, že v případě sourozenců Brachtlových (s. 388) Jan zastřelil sestru nešťastnou náhodou při střelbě na kočky a následně, zděšen tím, co udělal, obrátil zbraň proti sobě (viz např. Národní listy 11. 6. 1891, s. 3).

Vlastní jádro práce spočívá, jak již bylo uvedeno výše, v rozsáhlé analýze demografických procesů a v jejich komparaci nejen v případě Litomyšle a Svitav, ale též u dalších čtyř předem vybraných lokalit. Zde je nutno vyzdvihnout, že Eliška Valová jednotlivé demografické procesy nehodnotí izolovaně, ale dokáže výsledky svých výzkumů vhodně propojovat. Při analýze výsledků, k nimž v jednotlivých oblastech dochází, dokáže adekvátně pracovat i s odbornou literaturou a upozorňovat na významné odlišnosti, které se objevují při srovnání s obecnou charakteristikou demografického vývoje českých zemí jakožto celku. Autorka navíc poukazuje na zajímavý fakt, totiž že rozdíl v populačním vývoji obou měst nevyplývá pouze z odlišných hospodářských a sociálních podmínek, ale že je významně ovlivněn též rozdílnou kvalitou evidence zkoumaných jevů (tento rys se například projevil při výzkumu mtrvorozenosti či nouzových křtů, výrazný byl pak při analýze příčin úmrtí, u nichž se v litomyšlských úmrtních matrikách udržel sklon k uvádění zjednodušených

a neodborných diagnóz až do poloviny 90. let 19. století). K vlastnímu zpracování jednotlivých analýz nemám žádné kritické výhrady, naopak bych chtěla vyzdvihnout některé zajímavé a důležité výsledky, k nimž autorka dochází. Poměrně přesvědčivě se jí podařilo doložit, jakým způsobem mnohem dříve a s větší intenzitou nastartovaná modernizace města Svitavy, kde hrála důležitou roli industrializace a též železniční spojení, které Litomyšl postrádala, ovlivnila demografický vývoj a charakter obou měst. Tyto rozdíly byly ještě umocněny zaostáváním litomyšlské zdravotní péče, které se podařilo překonat až v samém závěru 19. století. Za velmi zajímavý považuji výsledek analýzy výskytu dětí narozených mimo manželství. Ač celozemské výsledky ukazují, že v oblastech, kde žilo německy mluvící obyvatelstvo, byl podíl nemanželských dětí vyšší, což ještě umocňovalo městské prostředí, ve Svitavách byl výskyt těchto dětí ve srovnání s Litomyšlí v některých obdobích i poloviční. V Litomyšli naopak dosahoval celozemských hodnot, u nichž byl výskyt nemanželských dětí zvyšován právě německy mluvícím obyvatelstvem. Na druhou stranu, v Litomyšli býval následně legitimován vyšší podíl nemanželsky narozených dětí než ve Svitavách – ve druhé polovině 19. století se zde legitimace běžně týkala 40-50 % dětí, zatímco ve Svitavách se obvykle legitimace dočkala maximálně třetina dětí, které si na ni navíc musely počkat déle než v Litomyšli. Tento výsledek je o to zajímavější, že míra kojenecké úmrtnosti byla ve Svitavách nižší než v Litomyšli, což znamená, že ve Svitavách se více dětí mělo šanci legitimace dožít. Tyto závěry jsou jistě zajímavým podnětem pro budoucí výzkum.

Bylo by zcela určitě velkým přínosem, pokud by dalším výzkumem na svoji práci navázala i sama autorka. I když zde předkládá skutečně objemnou analýzu, zdaleka nemohla vyčerpávat všechna témata a metodologické přístupy, které by se v souvislosti s výzkumem populace v Litomyšli a Svitavách nabízely. V tomto kontextu by bylo určitě velmi hodnotné a žádoucí, pokud by se Eliška Valová v budoucnu zaměřila na výzkum věkové struktury, k níž by mohla využít nedávno digitalizované sčítací operáty. Teprve znalost pohlavně-věkové struktury totiž umožní s konečnou platností odpovědět na některé z otázek, které si autorka klade i v této práci a které souvisí s načasováním projevů demografické revoluce, jež se stala ústředním tématem předložené disertace. Vzhledem k tomu, že s demografickou revolucí nesouvisí jen pokles úrovně mortality, ale též natality, což se projevuje poklesem počtu dětí narozených v jednotlivých rodinách, bylo by určitě zajímavé věnovat se v budoucnu i tomuto tématu, které by mohlo přinést nové poznatky ohledně vědomé regulace porodnosti. Komparace demografického vývoje tradičního prostředí Litomyšle s dynamicky se rozvíjejícími Svitavami pak otevřela další téma, které zde již nemohlo být zahrnuto, a to je migrace a její přínos k výše popsaným změnám.

Pokud jde o formální stránku, lze shrnout, že práce má velmi hezkou grafickou úpravu s vhodně zpracovanými tabulkami, grafy i přílohami a je psána čtivým jazykem bez gramatických chyb. Přesto bych však měla několik připomínek k dalším formálním náležitostem. Považovala bych za čtenářsky přívětivější, pokud by autorka odkazovala na relevantní tabulky a grafy, které jsou umístěny v příloze, přímo na místě, kde daný jev v textu analyzuje. Totéž se týká situace, kdy autorka rozebírá data, která jsou uvedena v tabulce umístěné na jiném místě textu (např. na s. 72 E. Valová rozebírá sňatkový věk v Litomyšli, příslušnou tabulku však čtenář objeví až na s. 117). Poslední připomínka se týká nesprávného používání hodnot v procentech v situaci, kdy autorka definuje rozdíl ve struktuře nějakého celku – zde je třeba používat termín procentní body (např. nárůst výskytu nějakého jevu z 20 % na 30 % nelze zhodnotit jako zvýšení o 10 %, neboť vyjádřeno v procentech jde o nárůst o polovinu, tj. o 50 %, zde je třeba uvést, že k zvýšení došlo o 10 p.b.).

Celkově je možné konstatovat, že Eliška Valová svojí prací prokázala dostatečnou erudici a tvůrčí schopnosti v tématu, který si zvolila, a že její práce přináší významné obohacení našich poznatků o populačním vývoji ve městech v období tzv. dlouhého

devatenáctého století. Je tedy zřejmé, že předložená práce splňuje požadavky standardně kladené na disertační práci, a proto ji doporučuji k obhajobě.

V Praze dne 18. 3. 2024

doc. PhDr. Alice Velková, Ph.D.